

Feminističko promišljanje ljubavi, prije svega na tragu kritike kojom je drugi val feminizma dekonstruirao romantičnu heteroseksualnu ljubav kao europocentričnu i maskulinu fantaziju, u središtu je zbornika *Love and sexuality: anthropological, cultural and historical crossings*, prvog izdanja novoosnovanog feminističkog izdavačkog projekta Red Athena University Press (RAUP). Utemeljen na regionalnoj post-jugoslavenskoj mreži Red Athena kao dijelu europske krovne organizacije ženskih studija pod zajedničkim naslovom Athena, RAUP je pokrenut s ciljem udruživanja regionalnih snaga (instituta i centara za ženske studije u Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Skoplju) radi lakšeg snalaženja u kriznim uvjetima (snalaženja na koje osnivačice nostalgично aludiraju reciklirajući etnološki pojam *zadruga*), ali i zbog bjelodanog tematskog zajedništva koje ove centre okuplja u njihovom interesu za rodna pitanja u post-socijalističkom kontekstu. Kako navode u svom programu, nakana je RAUP-a kritičko promišljanje postojećih nacionalnih i kolektivnih narativa te u zadnja dva desetljeća zabrinjavajuće osnaženih patrijarhalnih matrica, te stvaranje novog feminističkog znanja, emancipatornih strategija i aktivističkih programa koji će tom znanju otvoriti put u društvo.

S ovako se ambicioznim programom hrabro nosi prvi izdanak projekta RAUP, zbornik o ljubavi i seksualnosti u kojem četrnaest autorica na dijelom zajedničkim (kulturološkim, psihoanalitičkim i antropološkim), a dijelom različitim metodološkim temeljima (književna kritika, historiografija, filozofija, teorija traume, sociologija, vizualni studiji), pokušava na konkretnim historijskim, književnim i umjetničkim primjerima izvesti arheologiju onoga što smatramo antropološkom univerzalijom međuljudskih odnosa, a zapravo je razumom i strukturama moći diktirana kulturna pojava. O izdržljivoj i naizgled trajnoj strukturi međuljudskog odnosa koju označavamo pojmom ljubavi ili želje govore strukturalizam i psihoanaliza, ali se ta teorijska polazišta u ovom zborniku nadograđuju dijakronijskom dimenzijom koja u toj istoj ljubavnoj strukturi međuljudskih odnosa vidi mogućnost da se transformira i – možda – jednom nestane u ime nečeg boljeg i pravednijeg. Jer ljubav, kako ju razotkrivaju autorice ovog zbornika, samo je navodno emotivna pojava – dakle, prema stereotipu, ženska – a zapravo ženama kao ljubavnim objektima posve otuđena i podvrgnuta sferi racionalnog upravljanja u skladu s društvenim ugovorom i potrebama građanskog društva. Kako je više puta istakla Luisa Passerini, Europa, kao kolijevka udvorne i zatim romantične ljubavi, u svojoj je biti (ipak) patrijarhalna ideja koja promovira muškog ljubavnika - bijelog kršćanina i izvoznika demokracije. Passerini u zborniku nije prisutna samo kao autorica uvodnog, blagonaklonog ali i kritičkog te gotovo mentorskog pogleda na rad mlađih kolegica, već i kao česta referenca u mnogim od sakupljenih tekstova, prikladan metodološki uzor za svojevrsan spoj historiografije, usmene povijesti i književne kritike u kojem se književni tekstovi, dokumenti i svjedočenja koriste i kao primarni i kao sekundarni izvori.

Arheologija patrijarhalne romantične Europe s tekstom Lade Čale Feldman (*The Sibling Paradigm and the Structure of Desire in Marivaux and His Modern Reworkings*) dobiva temporalni dodatak koji ju bitno usložnjava: razdoblje, naime, koje neposredno prethodi građanskoj revoluciji, a u kojem je ljubav uključena u veliku priču o emancipaciji. Prema Pascalu Bruckneru, težnja osobnoj slobodi stoji nasuprot želji da se bude željen,

pa se postavlja pitanje pomirljivosti ideje ljubavi s prosvjetiteljskim svijetom. Za autoricu ovog traganja za (pred)prosvjetiteljskom paradigmatom ljubavi uzoran je autor Marivaux, pisac smješten između feudalnog i građanskog društva, u vremenu koje prethodi podjeli na privatno (patrijarhalno) i javno (liberalno i demokratsko). Vrijeme prije uspostavljanja patrijarhalne građanske obitelji nestabilno je vrijeme permisivnih očeva i povjerljivih majki (to korespondira s nekim razdobljima 20. stoljeća, npr. sa šezdesetim godinama, a pitanje o ljubavi u globaliziranom svijetu ostaje otvoreno), što omogućuje da na svjetlo dana izađe fenomen rivalstva među braćom. Temeljeći se na Girardovoj strukturi želje i mimetičke krize, Čale Feldman nas upozorava da izlučivanje drukčijeg iz zajednice ne dolazi zbog straha od drukčijeg, nego zbog straha od bratski (blizanački) istog. Premda osnovana na novim metodološkim postavkama (psihoanaliza, Deleuze i Guattari, Juliet Mitchell), ova nas analiza ne može ne podsjetiti kako je senzibilitet za Marivauxa prije dosta desetljeća pokazao Leo Spitzer, stilističar osjetljiv na rodna pitanja, kritičar edipovske strukture i freudovskog tumačenja infantilnog razvoja koje ne ostavlja mjesta za majku, te ujedno – a to je i glavna motivacija ove asocijacije – lucidan kritičar rasizma. Naime, srž, te teorijski a ujedno i emotivni klimaks teksta Lade Čale Feldman, predstavlja analiza filma *Lesquive* (red. Abdellatif Kechiche, 2004) u kojem Marivauxovu komediju *Igra ljubavi i slučaja* postavljaju na scenu mladi imigranti u pariškom predgrađu, pokrećući među sobom igru rivalstva braće koja se međusobno razdiru i izlučuju, a pri tome su svi zajedno element drugosti u svijetu kojem ta drugost treba da bi sebe spasio od prijetnje istosti. Pitanje o mogućnosti ljubavi u svijetu različitosti postavljeno je u ovoj analizi na teorijski utemeljen, ali ujedno osoban način koji ne bježi od emotivnog angažmana.

U području antičkih feminističkih studija, kojima je jedna od promotorica, Svetlana Slapšak (*Love as Illness, Therapy, War and Politics: some Ancient Cultural Inscriptions*) promatra žanr antičke pornografije, i unutar njega promjene kasnohelenskog poimanja heteroseksualne ljubavi, od falogocentrične vizije ljubavi i seksa, do seksualnog pregovaranja i zajedničkog užitka. Na dva glavna književna primjera – Atenejeve pornografije kao učene muške rasprave o prostitutkama, te Alkifronovih pisama u kojima se predstavljaju fiktivni diskursi samih prostitutki – Slapšak pokazuje kako razlike između shvaćanja žene kao drugosti te, s druge strane, integracije žene kao sudionice sentimentalnih i filozofskih razgovora, imaju mnoštvo društvenih i ekonomskih implikacija. Posebno je zanimljivo to što ratne konotacije ljubavi (ono što je u Atenejevu viđenju bilo žrtvovanje ljepote bogu Erosu kroz ratničku slavnu pogibiju), kod Alkifrona bivaju demitizirane kroz parodiju rata u natjecanjima ljepote, te zamjenu politike politikom zavodjenja. U tom je smislu za buduća kulturološka istraživanja poticajna autoričina napomena o ehlu Alkifronova epistolarno-novelističkog žanra u europskoj literaturi 18. stoljeća.

Alkifronove parodije ljubavnog rata kao da odjekuju i u stihovima Veronike Franco, renesansne mletačke pjesnikinje i kurtizane čiji opus i kritičku (*s*)fortunu u zborniku analizira Iva Grgić (*Taming Female Desire: Veronica Franco's Poetry in Recent Critical and Dramatic Discourse*). Erotizirani stihovi Veronike Franco, njezini vehementni pozivi na rat u postelji ("Dosta riječi: na djelo, na polje, k oružju...") nisu doprli do muških kritičara koji su ju pripitomljavali standardnim kritičkim diskursom ljupkosti i lakoće ženskog pera, a stanovitu su nadoknadu dobili tek s dramskom studijom Dacie Maraini u kojoj je našla izraz sva njezina razapetost između seksualnog ropstva i poetske slobode. Nasuprot pripitomljenoj i moralistički ukroćenoj erotičnosti kurtizane Veronike Franco, u radu Irene Vujčić Pavlović (*'Like a Virgin': Eroticization in Torture Scenes of Cristian Virgins*) radi se o

erotiziranim i lascivnim prikazima ušutkanih svetica (odjevenih toliko izazovno da je teško zamisliti tako odjevenu prostitutku), a koje su u stvarnosti često bile vješte govornice. O povijesnosti spolnih kategorija, i nama danas teško shvatljivim performativnim uobljenjima rodnih uloga u srednjem vijeku, govori činjenica da su žene koje su napredovale u duhovnosti "postajale muškarcima" (i tako dobile mjesto u kršćanskom diskurzivnom poretku). Uz obrtanje Deleuzove ideje o postajanju ženom, ovdje dakle srećemo transvestitske svetece-mučenice. Njihovi su mučitelji obično inferiorni drugi – npr. tamnoputi robovi – što nije jedini pornografski element u srednjovjekovnom slikarstvu.

Produbljenu studiju o pornografiji u suvremeno doba u zborniku prilaže Renata Šribar (*The Other Option for Sexualisation: Skin as the Mother of Invention*) koja nas i iz tog očista podsjeća na opasnosti neoliberalizma i njegovog propornografskog stava. Ovdje se ruši nekoliko predrasuda: nije, na primjer, svaka kritika romantične ljubavi ujedno napredna i feministička; pornografija se ne temelji na prirodnom nagonu nego je itekako kulturno motivirana i povijesno uvjetovana; pornografija k tome nije nipošto lišena emocija, jer se u njoj mogu jasno čitati mizoginija, prezir prema ženama i sl. Ključni elementi pornografije – pogled, i pitanje tko ga posjeduje, a tko je promatrani falus – odaju ideologiju pornografije kao društvene pojave i patrijarhalnost vizualne matrice zapadne kulture, a utopijska projekcija po kojoj ovaj rad korespondira s ostalima u knjizi sastoji se u neizvjesnoj želji za subverzivnim preoznačivanjem pornografije, seksualnosti i ljubavi (putem dodira neorođene kože) – preoznačivanjem koje najčešće priječi moć sustava da sebi prilagodi svaki eksces.

Upravo u tom smislu, tekst Tee Škokić (*Can Croatia Swallow it? The Lack of Freedom of Sexual Expression in Croatia*) daje razumjeti, na primjeru javnih reakcija na hrvatske *gay pride* parade, da javna politička korektnost koja uspijeva „progutati“ homoseksualnost nije nužno slobodarska, nego, vrlo vjerojatno, podvrgnuta panoptičkoj kontroli heteronormativnosti i moći binarnih struktura u kojima homoseksualizam prolazi kao „različit od“. Pri tome je pojam *queer*, koji se nipošto ne uklapa u takve binarne strukture, prihvaćen samo zato što većina ljudi ne razumije o čemu je zapravo riječ. Sasvim na margini ovog prikaza, pitam se nije li sveobuhvatna dinamika binarnih struktura navela i na nedavnu površnu recepciju filma *The Kids are all Right* iz 2010 godine: političkom korektnošću ponesenim kritičarima čini se da je promaklo da se u filmu zapravo radi, umjesto o pluraliziranju rodnih identiteta, o kritici reprodukcije binarne heteronormativne sheme (mi – drugi) i mita američke obitelji.

Kritika političnosti najprije romantične a zatim „demokratizirane“ ljubavi u svijetu liberalnog tržišta u radu Renate Jambrešić Kirin (*Women's Historical Narratives Between Love and Pain: 'Inside, it will be warm, safe and empty'*) ostavlja ipak mjesto – a ta optimalna projekcija spomenuta je crvena nit zbornika – vjeri da „mnogobrojne manipulacije ljubavlju ne iscrpljuju njezin emotivni i kognitivni kapital u suvremenom svijetu“. Vjerojatno se zato teoretičari (ovom su čitanju temeljni poticaj dali Žižek i Badiou) ipak više posvećuju ljubavi nego boli. Bol je od Benjamina nadalje izraz traume moderne dehumanizacije strukturalno prožete nasiljem, a možda ujedno predstavlja, sa svojim empatijskim potencijalom, i podesnu tehniku za stvaranje sebstva (Levinas, Foucault, Agamben). Ovdje na površinu rasprave dolazi pitanje odnosa tragičnog u umjetnosti i tragičnog u životu: prema Jambrešić Kirin, estetska iskustva imaju stanovitu ulogu u pronalaženju (narativnog) izraza za bol u životu, što istovremeno znači otvaranje iskustva boli prema komunikativnosti, te njezine veze s empatijom i ljubavlju, a sa sobom nosi i pitanje društvene

odgovornosti literature. Upravo je to i razlog autoričinog kritičkog osvrta na djela Ivane Sajko i Daše Drndić, u kojima ni iskustvo ljubavi, ni ono boli, ne stvaraju uvjete za empatijsko slušanje književnih likova. Rezignacija nad nasiljem povijesti u djelima ove dvije autorice dovela je do antifeminističke zamke prema kojoj su žene u povijesti odigrale ili pasivne uloge ili su, još gore, podržavale totalitarne režime. Etički motivi ovakvog odabira jasni su – radi se o namjernom izbjegavanju identifikacije čitateljice s moralno dvojbenim likom – no rezultat ovakve operacije jest povijest interpretirana kroz mizogini stereotip s vještijim likom, potpuno onemogućena da bude „učiteljica života“.

Za udvornu ljubav, netjelesnu i doživljenu kroz muški subjekt, koju, kako je rekla Luisa Passerini, europska kultura smatra jednim od svojih trajnih temelja, Virginia Woolf je već dobro znala da je samo historijska pojava. *Orlandu* posvećena studija Alje Adam (*Virginia Woolf's Orlando: Changing the Space of Desire: The 'Hermaphroditic Paradigm'*) promatra romantičnu ljubav kao narcističku i na edipovskoj strukturi utemeljenu zapreku zadovoljenju u kojoj ideja harmonične cjeline ne proizlazi iz dvoje, nego iz jednog – muškog identiteta. Umjesto Erosa kao anđela pomagača, Alja Adam u suvremenoj literaturi i umjetnosti nalazi djela u kojima je pratitelj/ica ljubavi Hermafrodit, što otvara mogućnost da muški subjekt uđe u proces „postajanja ženom“ (Deleuze), i da se između dva identiteta otvori prostor za „treći spol“. Sažeto rečeno, za ljubav je potrebno troje (pa i mnoštvo), i tek s otvaranjem prostora između dva identiteta – a ne njihovim stapanjem u jedno – možemo početi misliti nov pojam ljubavi i novo društvo.

Pogled na žensko tijelo od Courbeta preko Duchampa do Tanje Ostojić predmet je rasprave Slađane Mitrović (*L'Origine du Monde and the Emancipation of Sexual Visual Explicitness*), koja se također pita o granicama pornografije, i o njezinim društvenim i političkim okolnostima – sve do Europske Unije. Courbetov *Postanak svijeta* pokriven nedužnim sniježnim pejzažem u Lacanovoj radnoj sobi snažna je potvrda teze da umjetnost ne prikazuje stvarnost nego predstavlja zaslon preko kojeg slutimo i žudimo neprikazivo. Nezadovoljiva žudnja tog pogleda koji ukazuje na manjak postaje opscenom kad je prikazana kroz pogled drugog promatrača, kao što se to događa s Duchampovim citatom Courbeta. Konačno, obrada Courbeta u djelu suvremene umjetnice Tanje Ostojić ukazuje da je tijelo (diskriminirane, imigrantske) žene, pokriveno europskim zvjezdicama, taj zazorni objekt koji razotkriva pornografsko u politici. Čini se da ovaj umjetnički rad govori o istome što je jednom drugom prilikom rekla Luisa Passerini: ljubav za europske građanke treba buditi našu zabrinutost, ako je to ljubav koja podrazumijeva tvrdavu Europu.

Političnost ljubavi vrvi suvremenim asocijacijama i u prilogu Jelene Petrović (*The Yugoslav Modernism and Feminist Discourse on Love*) koji se oslanja na uvid Luise Passerini o srodnosti tvorbe udvorne ljubavi i europskog identiteta (riječ je o počecima ideje ujedinjene Europe u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća) kao u oba slučaja asimetričnog i narcističkog odnosa sklonog autoritarizmu i ušutkavanju drugog. Očekivana, a potom na tekstu romana Julke Hlapec Đorđević i dokazana teza da su se toj dominantnoj strukturi heteroseksualnog odnosa u razdoblju između dva rata uspješno suprotstavljale avangardne autorice koje su svojim novim ljubavnim diskursom oslobađale ljubav od rodni predrasuda, pod jakim je utjecajem inovativne samosvijesti samih tih autorica i njihovog oporbenjačkog patosa. Analiza Petre Mikulan (*Reading in Sin*) o čitateljicama ljubavnih romana pod strogom paskom katoličkog moralizma koji je u slovenskom društvu kraja 19. i početka 20. stoljeća dominirao nad liberalnim nazorima, prihvata erotsku literaturu kao emancipatornu polugu i enciklopedijski izvor znanja o seksualnosti,

pa ostaje neispitana mogućnost da se radi o varijanti romantične ljubavi koja je, premda izazovna u pogledu seksualnih tabua, ipak zapravo najčešće reproducirala matricu rodne podločnosti. Sanja Đurin (*Nationality, Identity, Sexuality: The Politics of Sexuality in Croatia*) analizira stereotipnu seksualnu politiku u hrvatskim udžbenicima vjeronauka u devedesetim godinama, dijakrono povlačeći katolički utjecaj na hrvatski nacionalni identitet unatrag na čitavo 20., pa i 19. stoljeće, te primjenjujući srodne analize drugih sredina, što poziva na daljnju kulturološku provjeru. Ana Cergol (*Illicit Sexual Relationship in the Early 20th Century: The Issue of Abortion*) uputila se u arhive u potrazi za sudskim svjedočenjima na procesima protiv abortusa u Sloveniji i Trstu tijekom 20. stoljeća, te kroz niz studija slučajeva otkrila nestereotipne situacije kojima ne pristaje model žene kao žrtve koja želi samo brak i djecu. U radu Ariane Volarić (*Feminism, Esoteric and Sexuality*) se istražuju feminističke ezoterične spisateljice s početka stoljeća koje su se bavile seksualnošću, i kojima možda neke današnje feminističke teoretičarke duguju više no što smo toga svjesne. Ezoteriji se u ovom radu pripisuje neupitna seksualna subverzivnost i antipatrijarhalnost, no pri tome nije dotaknuto pitanje njezine političnosti i društvene situiranosti, osobito s obzirom na blizinu političkog konzervativizma.

Pionirski zbornik na temu ljubavi i seksualnosti novog izdavačkog projekta Red Athena University Press otvara dakle golemo teorijsko polje kao izazov budućim istraživačima/ma. Ljubav i seksualnost su, možemo zaključiti, sve samo ne prirodne i samorazumljive, i stoga traže da ih se temeljito prouči i objasni. Kako je nedavno u intervjuu za *Delo* rekao Mladen Dolar, Lacanova krilatica prema kojoj „nema spolnog odnosa“ znači upravo to: da ne postoji nikakav prirodan i predodređen odnos među spolovima, te da smo ljudska bića upravo po tome što nam seksualnost nije prirodna stvar. Veza seksualnosti i politike, patrijarhalizma i Europske Unije; narativna priroda pojma ljubavi koja se manifestira kroz književnost i njezinu recepciju; pornografija koja se skriva za čudorednim pejzažem naše svakodnevice: sve su to međusobno isprepletene teme ove knjige koja će čitateljima donijeti i spoznajni i estetski užitak – a onaj estetski se osobito tiče naslovnice, na kojoj jedna od urednica, Slađana Mitrović, nudi svoju interpretaciju Courbetova *Postanka svijeta*.

Natka Badurina